

Perspectivă diacronică și sincronică în studiul articolelor românești

*

A Diachronic and Synchronic Perspective in the Study of Romanian Articles.

Stelian Popescu

BA Student, West University of Timișoara

Abstract

The historical analysis is grounded in the earliest Romanian grammar books, highlighting how Romanian has been influenced by multiple cultures and gradually aligned with Latin grammar models. Initially, Romanian grammars modelled after Slavonic texts did not classify the article as a part of speech. Over time, influenced by the Latin model, Romanian grammarians began to recognize and describe articles as a distinct part of speech. Contemporary analysis involves a polymorphic approach, considering both traditional and modern perspectives. The modern view highlights the article as a morpheme of determination, focusing on its grammatical role. The study contrasts arguments from both perspectives to form a holistic view of Romanian articles, recognizing their unique features and the inherent challenges in their study.

Keywords: *Part of speech, morpheme, class heterogeneity, determination, abstract character.*

Introducere

Clasa articolelor constituie una dintre principalele probleme speciale de gramatică românească. Atât în istoria limbii, cât și în limba actuală, statutul articolelor necesită o analiză îndeaproape a evoluției și a transformării lor. Diacronic, ele particularizează limba română între celelalte limbi romanice, iar sincronic, în jurul acestora se conturează două direcții de interpretare. Gramaticile tradiționale descriu articolele drept clasă lexico-gramaticală distinctă de celelalte nouă, pe când tendințele moderne le atribuie statutul de morfeme gramaticale. În lucrarea de față ne propunem analiza cu dublă perspectivă, diacronică și sincronică, a articolelor. Urmând parcursul articolelor de la formarea lor la evoluția de-a lungul secolelor și până la momentul actual al limbii române, vom urmări, deopotrivă, principalele

direcții și tendințe ce s-au impus în evoluția limbii și a culturii române. De altfel, complementaritatea celor două perspective are menirea de a edifica fapte de limbă sincronice cu ajutorul gramaticii istorice, transparența celor dintâi fiind direct proporțională cu analiza aspectelor diacronice. Limba română, ca toate limbile romanice, e descendenta latinei populare, nu a latinei clasice. Acest fapt este cu ușurință explicabil prin răspândirea formei vulgare a latinei în întreg Imperiul Roman. Coloniștii romani și armata, ca principali factori ai romanizării provinciilor cucerite, inclusiv a Daciei, au contribuit la promovarea latinei populare printre populațiile băștinașe. Aceste aspecte sunt relevante în contextul unui studiu despre articol, întrucât „unul dintre faptele cele mai importante care caracterizează latina populară în raport cu latina clasică este articolul definit.” (Ivănescu 133).

1. Perspectiva diacronică

1.1. Evoluția articolului hotărât în perioadele 1521-1640 și 1640-1780

Principală caracteristică a articolului hotărât este encliza, postpunerea acestuia fiind unul dintre fenomenele care individualizează româna printre celelalte limbi romanice. Încercările lingviștilor de a demonstra această poziție aparte au creat o întreagă serie de demonstrații referitoare fie la ritmul frazei (E. Gamillscheg), fie la influența mediului balcanic (V. Pisani, H. Baric, B.P. Hasdeu și V. Bogrea). Cu toate acestea, originea articulării postpuse a fost argumentată hotărâtor de Al. Graur prin topica substantiv + adjectiv, în care articolul aparține adjectivului, dar substantivul izolat poate fi, de asemenea, articulat. În română, articolul este întotdeauna atașat primului element din succesiunea substantiv + adjectiv sau adjectiv + substantiv (*omul bătrân* sau *bătrânul om*), ceea ce se explică prin cele două posibilități de ordonare a cuvintelor în latină. *Bonus ille homo sau homo ille bonus*. Cele mai relevante dovezi că articolul a aparținut adjectivului sunt: substantivele precedate de prepoziții nu primesc articol (cu excepția lui *cu*: *cu trenul*, dar *cu zahăr*) – *pe drum* – dar, dacă substantivul e determinat de un adjectiv, articularea e obligatorie – *pe drumul mare*. Deopotrivă, când adjectivul este separat de substantiv trebuie să fie determinat printr-un articol proclitic: *sufletul tău cel bun*. (Dimitrescu 233-235). În acest ultim caz, deși nu e vorba de un articol hotărât propriu-zis, este prezent unul dintre articolele hotărâte, cel adjectival, apărut mai târziu în limbă, articol care, prin origine, indică transparent determinările.

În perioada amintită, substantivele feminine terminate în *-că* și *-gă* și cele masculine de tipul *Duca*, *Foca* se abat de la regula că desinența de plural trebuie să fie identică cu cea de genitiv-dativ singular prin atașarea directă a articolului de genitiv-dativ la forma de nominativ-acuzativ singular: *vlădicăei*, *Lucăei*, *Ducăei*, *Focăei*. În documentele particulare, se întâlnesc formele actuale *Ancăi*, *Stancăi*, *Anușcăi*. Construcțiile cu prepoziția *a* apar ca echivalente cu genitivul sau cu dativul: *Să giudece a seracu*. Din secolul al XVI-lea, se distinge tendința de limitare a acestor construcții, pentru că *a* devenise morfem al infinitivului. Este înregistrată, așadar, tendința limbii de evitare a omonimiilor. Cu toate acestea, construcțiile de tipul *inima a buni creștini* apar și în secolul al XVII-lea. În categoria construcțiilor echivalente cu dativul se încadrează și cele prepoziționale cu *la*: *se va ispovidi... la duhovnicul său*. Deopotrivă, frecventă în textele nordice este construcția *de + acuzativ*, echivalentă cu genitivul: *ca verdele de zlac*. Se folosește, rar, în textele coresiene: *veacii de veac*. În primele decenii ale secolului al XVII-lea apare și forma *vecii veacului*, ca în limba actuală. În limba română veche, pe lângă procliza articolului de genitiv-dativ la antroponimele masculine și la gradele de rudeni, forma pentru feminin de genitiv-dativ este și ea proclitică: *ei Maria*, pentru *Mariei*. Prezența acestei forme proclitice s-a explicat prin persistența neîntreruptă a articolului proclitic romanic, pe de o parte, și prin relația pe care o fac vorbitorii între substantivele masculine și feminine, transferând posibilitatea proclizei din paradigma masculinelor în sfera femininelor. Aspectul este cu atât mai mult justificat cu cât substantivele masculine prezintă atât posibilitatea enclizei, cât și a proclizei: *lui Dumitrașco*, dar și *Mihului*, *lui Moldoveanu*, dar și *Moldoveanului* (Frâncu 37-38, 42-43).

În privința justificării prezenței articolului proclitic la substantivele feminine, faptul că asimilarea substantivelor feminine la modalitatea proclitică de articulare a masculinelor este interpretarea corectă îl justifică neologismele nume proprii feminine. *Lili*, *Gabi*, *Carmen*, fiind neflexibile, nu pot forma G.-D. decât prin articulare proclitică. Pentru grupurile de cuvinte cu articol proclitic de tipul *a ei noastre credințe* au fost date două explicații: fie reproduc fidel ordinea cuvintelor din textul slav pe care l-a avut în vedere traducătorul (secvența e extrasă din *Codicele Voronețean*, tradus din slavonă), fie constituie formule fixe. (Dimitrescu coord. 237). Așadar, procliza la genul feminin nu se poate explica printr-un tipar romanic, ci în cazul numelor proprii este vorba de o dezvoltare pe teren propriu, iar la grupările de cuvinte, despre construcții fixe.

Caracteristicile perioadei 1640-1780 privind articolul hotărât sunt diverse: articolul hotărât *-l (-lu)* este omis din texte: *anu, codru*. Articolul hotărât lipsește la substantivele nume de rudenii urmate de adjectiv pronominal posesiv: *fiică-mea*. Lipsește, deopotrivă, atunci când substantivele sunt urmate de adjectivul nehotărât *tot*: *în toate luni*. Forma articulată a substantivelor apare la sfârșitul perioadei 1780. Articolul proclitic *lui* apare cu varianta *lu*. Substantivele masculine nume de familie se articulează enclitic sau proclitic cu *-lui/lui*: *Radului/lui Radu*. Uneori apar ambele articole: *lui Radul*. În prima gramatică românească, scrisă de un bihorean, în 1770 (aproximativ), se arată că „particula” *lui* se pune înaintea numelor proprii: *lui Petru*, dar la apelative ea e postpusă: *omului* și se atașează doar la substantive de declinarea a doua. Toponimele cu formă de plural, de tipul *București, Iași, Galați*, se articulează până târziu cu articolul de plural: *Bucureștii, Bucureștilor, Iașilor, Galații*. Aceste substantive apar articulate cu formele pentru singular în perioada 1780. În această perioadă, încă se păstrează formele de articol proclitic pentru substantivele feminine (*ii, ei, îi, i*). Aceste forme sunt întâlnite în *Palia de la Orăștie (ii Sara, ii Tamara)*, în secolul al XVI-lea, și sunt frecvente în documentele din Moldova (*fata ii Bejeneasă*). Uneori, ca în cazul substantivelor masculine, apare dubla articulare: proclitică și enclitică – *nepoata îi Dârjănenesăi*. (Frâncu 270-273). Antepunerea articolului hotărât feminin este o trăsătură pe care G. Ivănescu o identifică drept particulară dialectului vechi crișean-maramureșean. (Ivănescu 135).

1.2. Articolul posesiv-genitival

Format pe teren românesc, originea acestui articol este una controversată. S-au propus mai multe soluții privitoare la rezolvarea controversei: descinde din prepoziția *a* + articol definit, este un *al (ăl)* demonstrativ cu funcție de articol hotărât pronunțat (Pană Dindelegan a 315) sau este o combinație între prepoziția *ad* și adjectivul demonstrativ lat. *illum*. (Dimitrescu 237). În secolul al XVI-lea, articolul genitival este deja un element gramaticalizat de redare a genitivului. Încă în româna veche, articolul genitival prezintă flexiune după gen și număr, marcând, deopotrivă, aceste informații gramaticale ce fac referire la categoriile gramaticale ale substantivului (*al, ai, a, ale*). Pe lângă acestea, apare adesea cu forma invariabilă *a*, particularitate specifică ariei dialectale nordice, în vreme ce dialectele sudice prezintă flexiunea articolului. Una dintre trăsăturile care justifică încadrarea articolului drept clasă lexico-gramaticală de sine stătătoare este flexiunea, marcând, deopotrivă, genul și numărul

substantivelor pe care le însoțește. G. Ivănescu consideră că lat. *ille* (lat. pop. *ellu*) neaccentuat în propoziție, în urma schimbării vocalei inițiale neaccentuate *e* în *a*, a avut drept urmare crearea morfemului românesc *alu*, *a*, *ai*, *ale*, care servește ca „articol” genitival, adjectival, posesiv și numeral ordinal. (Ivănescu 214). Despre morfemul-semn al genitivului, Ivănescu afirmă că nu se poate vorbi de calitatea sa de articol (de clasă lexico-gramaticală distinctă):

decît în momentul cînd a devenit fonetic altceva, deci s-a separat fonetic de demonstrativ. [...] Deci, pentru a explica pe *al*, *a* etc., trebuie să plecăm de la o expresie latinească populară în care un substantiv articulat cu articolul nedefinit era urmat de un demonstrativ cu sens determinativ, iar acesta, de un genitiv. [...] Dar cînd demonstrativul a devenit semn al genitivului, sensul de demonstrativ s-a pierdut. (Ivănescu 215).

În acest sens, este exemplificat cu sintagma din latina populară de la baza românei sau chiar din primele timpuri ale limbii române: „*una casa, ella parentilloru* (<<o casă, aceea a părinților>>), care a devenit după unele schimbări fonetice românești, *ună casă, ea* (sau *a*) *părințilloru* și apoi *ună casă a părințilloru*.” (Ivănescu 215). Concluzia este că, atîta vreme cît *ellu* și *ea* n-au devenit neaccentuate și deci parte integrantă cu substantivul, nu se poate vorbi de articol genitival.

1.3. Evoluția articolului genitival în perioadele 1521-1640 și 1640-1780

În perioada 1521-1640, majoritatea textelor prezintă forme variabile după gen și număr. Forma invariabilă *a* este specifică textelor din Transilvania de nord-est, Banat, Hunedoara și Moldova. Rar e identificată această formă în textele coresiene: „a Ieremieî proroc”. În textele din arealul dialectal nordic apare forma variabilă doar cînd însoțește un pronume posesiv sau un numeral ordinal. Din acest motiv, e enunțată ipoteza că într-o epocă mai veche articolul posesiv-genitival era variabil la modul general și că forma invariabilă este o inovație ce afectează prima dată construcțiile cu substantiv în genitiv. (Frîncu 44-45).

Pentru perioada 1640-1780, rămîne valabilă opoziția variabil/invariabil din textele sudice, respectiv nordice. Ca revers al medaliei, ia naștere fenomenul de hipercorectitudine, cauzat de nesiguranța cu privire la forma corectă. *A* este înlocuit de *al* în contexte nepotrivite: „carte al mănăstirii Bărboiului”. Legat tot de forma corectă, se conturează o precizare și în primul

dicționar al limbii române, scris de un bănățean pe la 1650, conform căreia forma variabilă se întrebuințează numai în componența numeralelor ordinale, pe când în componența pronumelor posesive se utilizează forma invariabilă. (Frâncu 274).

1.4. Articolul demonstrativ-adjectival

Este cel mai recent articol apărut în limba română, având origine comună cu pronumele demonstrativ, cu adjectivul demonstrativ și cu articolul genitival. Diferențierea dintre *acest* și *cest*, *acela* și *cela* s-a realizat, cel mai probabil, în epoca de formare a limbii române. Tot atunci, *cel* și *al* (*ăl*) au devenit articole adjectivale. Despre acesta, Ivănescu afirmă că a apărut înaintea adjectivului și înaintea substantivelor precedate de prepoziție: „casa cea de birne”. Forma adjectivului care urma după articol era, cel mai probabil, ca în limba actuală, nearticulată: „fratele cel mare, fratele ăl (al) mare”. (Ivănescu 223). În vederea întrebuințării articolului demonstrativ-adjectival, caracteristica limbii române din perioada 1521-1640 este că se articulează hotărât atât substantivul precedent, cât și adjectivul ce urmează după articolul adjectival: „Smeriți-vă suptu mânra ceaea marea a lu Dumnedzeu.” (Frâncu 47). Între 1640 și 1780, în textele sudice, pe lângă formele literare *cel*, *cea*, *cei*, *cele*, apar formele neliterare *ăl*, *a*, *ăi*, *ăle*, rar precedate de laringala *h*. (Frâncu 275).

1.5. Articolul nehotărât

Articolul nehotărât pentru masculin singular este *un* (< lat. *unum*), iar pentru feminin singular, *o* (< lat. *unam*). În inscripțiile din provinciile dunărene, întrebuințarea lui *unus*, *-a*, *-um* ca articol nehotărât este atestată în 551, în opera lui Iordanis. În textele vechi, articolul *un* e notat fără nazala *n*. Lipsa ei a fost explicată prin fonetică Sandhi sau datorită nazalizării care a trecut asupra vocalei. Textele din secolul al XVI-lea indică notația zero atât înainte de consoană – „u călătoriu” – cât și înainte de vocală – „u okiu”. La feminin, *o* este o inovație a dacoromânei, pentru că în dialectele sudice apare cu forma *ună*. În privința dacoromânei, *a* neaccentuat devine *ă*, trecându-se prin faza *uă* hiat, *uă* diftong, *uo* diftong, *oo* prin asimilare și, în final, *o*. (Dimitrescu coord. 239).

1.6. Primele cărți de gramatică a limbii române: încercări de sistematizare a normelor

În secțiunea următoare, ne propunem o analiză a metatextelor ce au încercat, în perioada 1757-1869, o sistematizare a normelor gramaticale. Deopotrivă, analizând contextul cultural în care a fost redactată fiecare asemenea gramatică și ținând cont de stadiul de dezvoltare a limbii române literare din fiecare moment, ne propunem evidențierea principalelor direcții ce au stat la baza dezvoltării limbii și, implicit, a culturii române. Perioada asupra căreia vom face analiza este mărginită de două momente importante: prima gramatică a limbii române și prima gramatică academică a limbii române.

Gramatica rumânească este prima gramatică a limbii române. A fost scrisă de Dimitrie Eustatievici Brașoveanul în 1757, pe când acesta era tânăr dascăl la școala din Șcheii Brașovului. Preocuparea lui Eustatievici pentru învățământul românesc, aflat încă în stadiu incipient și nu foarte sistematic instituționalizat, reiese și din funcția lui de director al școlii, poziție din care alcătuiește mai multe manuale școlare: *Ducere de mână sau povățuire către artitmetică sau socoteală* (traducere din germană, Sibiu, 1789) și *Scurt izvod pentru lucruri de obște și dechilin în scrisori de multe chipuri* (traducere din slavonă, Sibiu, 1792). Limitându-le strict la *Gramatica rumânească*, cea mai importantă scriere a lui Eustatievici pentru istoria culturală română, un prim detaliu relevant este că nu a tipărit-o, aspect ce reliefează greutatea impuse de condițiile socioeconomice din spațiul românesc interimperial. Important este, de asemenea, că perioada în care scrie Eustatievici corespunde fazei recuperative a limbii române literare, fază ce se suprapune etapei limbii române literare vechi, cuprinsă aproximativ între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea. (Oprea Nagy 49). Acest fapt relevă că toate demersurile de evoluție a întregii culturi române sunt în fază incipientă, prea puțin canalizate spre o normă bine definită. În ceea ce privește structura gramaticii lui Eustatievici, este alcătuită din *Cuvînt de așierotisiră* către Constantin Mavrocordat, *Înainte cuvântare către bine cinstitoriul și iubitoriul de înțelepciune cititor* și gramatica propriu-zisă (ortografia, etimologia, adică morfologia, sintaxa și prozodia). În redactarea ei, a avut ca modele gramatici slavonești și grecești. A studiat la Academia Teologică din Kiev, prin urmare cunoștea Gramatica slavonă a lui Smotrițki, ediția apărută la Râmnic, în 1755. Deopotrivă, Gramatica grecească a lui Constantin Lascaris (apare în secolul al XV-lea, iar în secolul al XVIII-lea e unul dintre manualele cele mai răspândite). Totuși, în

elaborarea morfologiei, a sintaxei și a prozodiei, urmează un model latin: *Elementa grammaticae latinae* a lui Gregorius Molnar, apărută la Cluj, în 1556. În capitolul destinat morfologiei, tratează opt părți de vorbire (nume, pronume, verb, participiu, prepoziție, adverb, interjecție, conjuncție). Având ca model gramatica slavonă și cea latină, nu include articolul în rândul acestora, slavona și latina necunoscând o clasă anume de cuvinte cu funcție de articol. Din acest motiv, urmând gramatica lui Smotrițki și a lui Molnar, tratează articolul împreună cu pronumele: *acest, care, cel ce*.

Institutiones Linguae Valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină a fost scrisă în jurul anului 1770 de un intelectual român din Transilvania. Este un text alcătuit din unsprezece capitole și un *appendix*. În ciuda faptului că paternitatea textului nu este întru totul cunoscută, rămâne un crâmpiei important în dezvoltarea limbii române pentru că este pentru prima dată afirmată în mod explicit originea latină a structurilor morfologice românești. Ecoul acestui text e cu atât mai răsunător cu cât este scrisă în limba latină, în condițiile în care alfabetul utilizat în spațiul românesc este încă cel chirilic. Totuși, influența culturii slavone și a celei latine, mai bine zis lipsa articolului din aceste două mari limbi de cultură, determină faptul că nici autorul transilvănean nu tratează articolul ca parte de vorbire. Mai mult, spre deosebire de gramatica lui Eustatievici, printre părțile de vorbire care nu sunt descrise se regăsesc conjuncția și adverbul. Nici numeralul nu se încadrează printre părțile de vorbire tratate și, spre deosebire de modelul latin, prozodiei nu îi este destinat un capitol din text. Cu toate acestea, se face referire la „particule” ce se adaugă numelor: „Despre particulele adăugate de regulă numelor: Nominativului, cu excepția pronumelor, nu i se antepune nici o particulă. Genitivului i se antepune *a* sau *al*, în funcție de dialect. Dativului i se antepune *lui*, evident la masculin singular.” (Chivu 59-60). Din aceste observații, reținem precizia în ceea ce privește descrierea cazului nominativ drept caz al nesubordonării, descrierea privind marca genitivului, cu forma variabilă și invariabilă. Prin urmare, este o gramatică ce prezintă caracteristici esențiale de normă gramaticală, evidentă fiind finalitatea practică.

Anul 1770, perioada aproximativă în care a fost scrisă *Institutiones Linguae Valachicae*, precedă cu puțin trecerea dinspre limba veche spre cea modernă, întrucât perioada 1780-1830 este recunoscută ca prag între cele două. Esențială e distincția ce se impune între cele două perioade: efortul de a realiza lucrări normative ce caracterizează al doilea interval de timp. (Oprea Nagy 143). Trecerea spre modernitate s-a realizat în conexiune cu ideile iluministe ce au cuprins Europa secolului al XVIII-lea. Tânăra burghezie din Ardeal,

reprezentată de Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior, a pus bazele Școlii Ardelene, mișcare culturală din Transilvania sfârșitului de secol XVIII și începutului de secol XIX. Principalele deziderate ale grupării cu caracter moderat (spre deosebire de extensia ei, extremista Școală Latinistă) au fost legate de legitimarea drepturilor românilor din Transilvania cu argumente istorice care vizează latinitatea limbii române și continuitatea românilor în Dacia. Cea mai importantă gramatică a Școlii Ardelene este *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, începută de Samuil Micu la Blaj, înainte de 1779, completată și prefătată de Gheorghe Șincai la Viena, unde apare în 1780. Lucrarea e scrisă în latină, întrucât li se adresa atât românilor, cât și învățaților străini. Importanța acestei gramatici este conferită de faptul că e prima gramatică a limbii române în care pentru scrierea limbii române se folosesc litere latine și că este prima gramatică tipărită.

În *Partea a II-a, Despre etimologie*, sunt tratate cele zece clase de cuvinte ale limbii române, fără a fi definite și fără a se arăta funcția sintactică a formelor flexionare. Este, deopotrivă, prima gramatică ce prioritizează morfologia limbii române, tratând articolul ca parte de vorbire, cu toate că au ca model limba latină. În capitolul I, *Despre articol*, sunt date definițiile celor două mari tipuri de articole: „articolul hotărât determină obiectul și cel nehotărât nu determină obiectul.” (Micu, Șincai 21). Între observațiile lor, cei doi corifei ai Școlii Ardelene se abat asupra formării genitivului pentru substantivele feminine: „ei, chiar dacă se poate pune înainte la numele proprii feminine, totuși e mai bine dacă se pune la urmă; de ex.: *ei Marie* „Mariae”, e spus mai bine *Marie-ei*.” (Micu, Șincai 25). Se observă că articolul se atașează la forma de nominativ-acuzativ singular. Un alt aspect ce reflectă terenul încă nepregătit și nenormat în care aceștia întocmesc gramatica este legat de anumite confuzii pe care le fac. În ciuda acestora, calitatea de deschizători de drumuri nu le poate fi contestată. „Confundă articolul nedefinit cu pronumele nehotărât, pronumele demonstrativ cu articolul adjectival sau pronumele interogative cu cele nehotărâte.” (Rosetti, Cazacu, Onu 454).

În 1788, Ioan Piuariu-Molnar scrie, la Viena, *Deutsch-Walachische Sprachlehre / Gramatică germano-română*. Obiective principale pe care le-a urmărit au fost: normarea limbii române, concepând un manual de învățare a limbii române pentru funcționarii austrieci din Transilvania, și aducerea românei la un nivel la care să poată exprima, semantic și stilistic, aceleași conținuturi ca o limbă cultivată precum germana. *Articulum indefinitum* este echivalentul germ. *ein*. „Am văzut un domn mare. Eu am un prieten credincios.” (Molnar 193). Funcția articolului nehotărât este redată clar: *tipul*

întreg, nu individuum anume. Articulus definitus este echivalent cu germ. *der.* (-ul, -l, -le). Definiția este, deopotrivă, evidentă și explicită: *cînd se vorbește despre un anumit lucru*. Aduce în discuție și determinarea zero sau nearticularea: *Individua* nedeterminați: „Dă-mi vin, nu apă.” (Molnar 195). Totuși, articolul demonstrativ-adjectival îl încadrează la categoria pronumelui demonstrativ: „Cînd unui *nomini substantivo* i se antepun *pronomina demonstrativa* cel se omite *articulus definitus* (cel om mare), dar se păstrează cînd *pronomina demonstrativa* postpus (omul cel mare).” (Molnar 199).

Radu Tempea, discipol al latiniștilor, a alcătuit *Gramatica românească*, tipărită la Sibiu, în 1797. De la nivelul prefeței se constată că a fost influențat de *Observațiile gramaticești* ale lui Ienăchiță Văcărescu. Adept al latiniștilor este în măsura în care laudă activitatea lui Molnar și a lui Micu, cei care au meritul de a fi apropiat limba română de originile ei. De asemenea, susține ortografia etimologică, în ciuda situației de fapt a educației și alfabetizării românilor. (Rosetti, Onu, Cazacu 461-463). Cât despre articol, îl numește și *încheietură*, clasificându-l în *hotărîtoriu* și *nehotărîtoriu*. Face confuzie între diftong și articol, identificând trei forme ale articolelor hotărâte feminine (-a, -oa, -ea). Articolul hotărât proclitic *lui* apare în forma completă, textul neconsemnând forma *lu*. Articolul posesiv-genitival nu e individualizat printr-un termen specific, dar paradigma poate fi reconstituită din exemplele din text. Norma folosirii formei *a* alternează cu diversificarea după gen și persoană: „Numărul multoratec din pronomenile stăpînitore să fac așa: *ai miei, ale mele, ai vostri, ale voastre, ai nostri, ale noastre*.” Concluzionând, gramatica lui Tempea este greoaie, deoarece menține terminologia gramaticală veche, dar rămâne importantă pentru ilustrarea greutăților întâmpinate de primii gramaticieni. (Rosetti, Cazacu, Onu 463).

Paul Iorgovici, un alt reprezentant al ideilor Școlii Ardelene, scrie, în 1799, la Buda, *Observații de limbă rumânească*. În contextul în care limba română, în secolul al XVIII-lea, capătă valori expresive și devine limbă de cultură, Iorgovici recomandă îmbogățirea vocabularului prin derivare, prin formarea de noi cuvinte din fondul latin. În esență, el este un latinist, dar nu latinizant: fondul nealterat al latinității este șansa românei de a deveni limbă cultă, așadar, propune pornirea de la latină, nu întoarcerea la ea.

Timotei Cipariu, admirator al limbii vechi, admite unitatea „dialectului bisericesc”, dar contestă posibilitatea ca limba literară să fie redusă la acesta. (Oprea, Nagy 144). Este autorul primei gramatici românești academice, *Gramatica limbei române. Analitica. Sintetica*, 1869-1877. Acest detaliu e important dat fiind că, în 1866, se înființează Academia Română. Privind

contribuțiile sale la fundamentarea articolului ca parte de vorbire, amintim definiția („determina mai de aproape lucrurile înseminate.”), clasificarea în *primariu* (încadrează articolul hotărât) și *secundariu* (încadrează și articolul genitival, și cel adjectival) și sublinierea posibilității duble de a articula substantivul *tată*. „Tata se dăce articulatu tata-lu și tat’a” (Cipariu 5-6). În această primă gramatică academică a limbii române, articolul este tratat ca pronume. Acest fapt considerăm că nu trebuie asociat unei erori din partea autorului, întrucât trebuie avută în vedere originea articolului. Demonstrativul *ille, -a, -ud* a căpătat în latina populară formele: gen. masc. *illuius* și dat. masc. *illui*, gen. fem. *illaeius* și dat. fem. *illaei*. (Ivănescu 134). O raportare corectă față de etimonul *ille, illa, illud* implică precizările cu privire la distincția accentuat/neaccentuat. În cazul prim, *ille, illa* au rezultat în română pronumele *el, ea*, pe când în forma neaccentuată, *ille* este etimonul articolului.

2. Perspectiva sincronică

Dacă până în acest punct al analizei am făcut referire la primele gramatici românești, gramatici întocmite în contextul sistemului de normare încă în formare, perspectiva sincronică aduce în vedere un sistem de norme bine reprezentat. Întrunind dezideratele primilor gramaticieni, secolul al XX-lea este punctul în care tradiția gramaticală românească apare ca fundamentată. Astfel, articolul – hotărât, nehotărât, posesiv-genitival și demonstrativ-adjectival – este prezentat drept parte de vorbire sau clasă lexico-gramaticală de sine stătătoare. Această caracterizare a articolului este întâlnită în: *Gramatica Academiei*, ediția 1963, *Gramatica pentru toți* (Mioara Avram, 1986), *Morfologia limbii române* (Gh. Constantinescu-Dobridor, 1996) și în *Tratat de gramatică a limbii române. I. Morfologia* (Corneliu Dimitriu, 1999). Spre deosebire de această interpretare, gramaticile moderne exclud articolul din rândul părților de vorbire, considerându-l morfem gramatical, morfem al determinării (articolul hotărât și nehotărât), pronume semiindependent și marcă a genitivului (articolul posesiv-genitival), respectiv pronume semiindependent și morfem cu rol emfatic (articolul demonstrativ-adjectival).

Urmând perspectiva tradițională, necesar de amintit sunt aspectele definitorii ale părților de vorbire, mai exact enunțarea principiilor în baza cărora acestea se întemeiază. „Clasificarea cuvintelor în părți de vorbire este o clasificare lexicală și gramaticală, pentru că se face după caracteristicile lor semantice, morfologice și sintactice.” (***) 29). În acest context, articolul, ca parte de vorbire, drept clasă unitară de elemente, este definit astfel: „partea de

vorbire care se declină și însoțește substantivul, având rol de a arăta în ce măsură obiectul denumit prin substantivul respectiv este cunoscut vorbitorilor.” (** 97). Luând în considerare alcătuirea limbii ca sistem de sisteme, unele dintre ele purtătoare de sens, cu referință în planul realității, altele, abstracte, gramaticile tradiționale enunță lipsa sensului lexical al articolului, statutul său de instrument gramatical, purtător de sens gramatical, fiind considerat „cel mai abstract mijloc de determinare din limbă.” (Constantinescu-Dobridor 33). Pe lângă aceste trăsături ale articolului, numărul restrâns de elemente ale clasei și eterogenitatea acesteia devin argumentele direcției moderne din gramatica românească în baza căroră articolul este socotit morfem gramatical. Iorgu Iordan și Vladimir Robu, în *Limba română contemporană* (1978), Dumitru Irimia, în *Gramatica limbii române* (1997), și *Gramatica Academiei*, ediția 2005, tratează nouă părți de vorbire, introducând, în dreptul articolului, categoria gramaticală a determinării. Pe aceeași direcție, *Gramatica de bază a limbii române* din 2016, respectiv *Gramatica limbii române pentru gimnaziu*, din 2019, acordă atenție acestui nivel abstract al limbii menit să realizeze opoziții și nuanțe în cadrul claselor lexico-gramaticale.

Astfel, morfeme al determinării sunt considerate, actualmente, doar articolul hotărât și cel nehotărât. Se realizează, în acest fel, trei opoziții amintite de toate gramaticile moderne: *nedeterminat – determinat nedefinit, nedeterminat – determinat definit și determinat nedefinit – determinat definit*. În concordanță cu definiția morfemului – având reprezentare biplană și existând în măsura în care se opune unui alt morfem – calitatea de morfeme ale categoriei determinării se concretizează atunci când cel puțin una dintre cele trei opoziții se manifestă (Constantinescu-Dobridor 34). Cu alte cuvinte, paradigma *zi, o zi, ziua* relevă aceeași unitate lexicală. *O* și *-a* nu aduc un sens lexical suplimentar, așa cum s-ar întâmpla în cazul structurii *zi însorită*.

Oportună este, în acest punct al analizei, distincția dintre *determinarea minimală* și *determinarea liberă*. Cea dintâi relație e întâlnită la nivelul unităților *zi + ua*, întrucât numai unitatea lor în secvența *ziua* constituie o „sintagma cuvânt” (Iordan Robu 344). De aceasta, în cazul *determinării libere* este vorba de o adiție de sens lexical furnizată de determinantul adjectival/adverbial și nu apare aglutinarea dintre cele două unități: *zi însorită*. Cu privire la determinarea în limba română, Ion Z. Coja, susținător al direcției tradiționale, atrage atenția cu privire la faptul că determinarea caracterizează orice nivel lingvistic, descriind-o ca pe un aspect general ce nu poate fi atribuit doar articolului. (Coja 12-13). În acest sens, aplicând raționamentul direcției

moderne, consideră că grupul *profesor de matematică* din enunțul *El este profesor de matematică*. e nume predicativ. (Coja 8). Într-adevăr, substantivul cu prepoziție *de matematică* determină substantivul din stânga, fiind echivalent, în termenii categoriei determinării, cu morfemul determinării definite *-l*. Face cunoscut obiectul gramatical în aceeași măsură în care o face și morfemul *-l*. Din aceste motive, determinarea este considerată drept „mod nominal”, nu categorie gramaticală. (Coja 14). Deopotrivă, un alt argument ce împarte păreri lingviștilor îl reprezintă „limitarea distribuțională” a articolelor atunci când îndeplinesc valoarea de individualizare. „Tradiționaliștii” subliniază nevoia de consecvență impusă de aplicarea acestui raționament: ca atare, prepoziția ar fi altă clasă lexico-gramaticală ce ar trebui socotită morfem. (Coja 2). Deopotrivă, Corneliu Dimitriu atrage atenția asupra faptului că nu toate substantivele admit conținutul determinării, înțeles ca măsură a cunoașterii (individualizării). Astfel, toponimele de tipul *Buzău* sau *Popricani* participă numai la opoziția nedeterminat – determinat definit, nu și la opoziția determinat nedefinit – determinat definit. Pe aceeași linie, conținutul determinării nu apare la substantivele comune și proprii care la nominativ-acuzativ au morfemul mixt *-a* (*moca, nirvana, Toma*), la cele care la genitiv-dativ au morfemul complex *-ăi* (*bunicăi, Rodicăi, Olgăi*). Esențială este observația aceluiași lingvist care propune luarea în calcul a limbii ca organism în care acționează toate (sub)sistemele. Astfel, făcând abstracție de învelișul formal și plasând în centru componenta semantică a semnului lingvistic, Dimitriu subliniază că nu toate substantivele ce primesc formal morfemul determinării definite indică individualizarea. Unele indică opusul, generalizarea. Drept urmare, în proverbul/maxima din popor *omul sfîrșește locul*, nu apare conținutul determinării. (Dimitriu a 9). Cele două substantive marchează un adevăr general, nu fac referire la un anume om sau la un anume loc. Cu toate aceste controverse și raportări multilaterale, relațiile articolului cu alte clase lexico-gramaticale relevă unitatea, coerența și dezambiguizarea unor aspecte de limbă. Cea mai evidentă funcție a articolului este, în acest sens, utilizarea lui ca marcă a substantivizării, asigurând conversiunea tuturor celorlalte părți de vorbire, în metalimbaj, în substantive.

De asemenea, adverbele articulate definit sau nedefinit devin substantive (*un rău, binele*), precum și adjectivele (*un obraznic, gălăgiosul*), numerele (*un doi, cinciul*), pronumele (*o ea, eul*), articolul însuși (*un -l, l-ul*) și interjecția (*un of, ofurile*). Spre deosebire de cele enumerate, verbul, prepoziția și conjuncția sunt substantive numai în metalimbaj (*Identificați un a fi/pe/să în textul citat.*) Ele pot fi articulate numai nehotărât și nu funcționează

în comunicarea lingvistică. Totodată, un aspect ce necesită a fi conectat cu originea articolului (demonstrativă și determinativă) e reprezentat de faptul că forma enclitică a articolului definit îndeplinește rolul unui adjectiv demonstrativ: *A insistat să revină. Insistențele i-au fost de folos*. De asemenea, articularea sau nearticularea unor substantive din unele locuțiuni sau îmbinări libere fac distincția între statutul acestora. De exemplu, locuțiunile conjuncționale cu un substantiv în componența lor se deosebesc de falsele locuțiuni conjuncționale prin faptul că cele dintâi, definite ca unități neanalizabile, cu structură fixă și nemodificabilă, au întotdeauna un substantiv nearticulat: *în timp ce, în vreme ce, pe măsură ce*. Îmbinările libere au în structura lor substantive articulate ce prezintă posibilitatea acceptării determinantilor adjectivali: *în ciuda faptului că, cu condiția să*. De asemenea, în arealul construcțiilor de tipul verb + complement direct, opoziția articulat/nearticulat indică deosebiri semnificative de sens: *a avea interes/a avea un interes, a avea grijă/a avea grija*. În cazul locuțiunilor *a pune punct* și *a pune punctul pe i* este imposibilă variația dintre articulare și nearticulare. La nivel semantico-pragmatic, articularea adjectivelor (substantivizate) cu funcția sintactică de nume predicativ marchează un grad redus de apreciere. *Ești un drăguț* sau *Ești o frumoasă* sunt nerecomandabile, purtând adesea nuanță ironică.

În ceea ce privește articolul posesiv-genitival, interpretarea modernă trimite spre asocierea sa ca marcă proclitică a genitivului sau ca pronume semiindependent. Ca marcă proclitică a genitivului, seria paradigmatică *al, a, ai, ale* se caracterizează prin participarea la fenomenul de acord în gen și număr cu centrul grupului nominal. Marca proclitică *a* este circumscrisă sintactic, fiind cerută obligatoriu în condițiile nonadiacenței articolului definit: *această carte a elevului*. (Pană Dindelegan b 25). Ca pronume semiindependent, se realizează în contextul în care centrul de grup nominal este elidat (Pană Dindelegan c 126-132): *Ziua lui Dan a fost bună, a Elenei a fost rea*. Deopotrivă, statutul de pronume semiindependent are utilizare anaforică (*Mașina ei a fost lovită, despre a mea nu știu nimic sigur*), cu sursă referențială exprimată anterior sau sursă referențială deductibilă extralingvistic: „*[Al meu] (bărbatul meu) lipsește adesea de acasă*.” (Pană Dindelegan b 26).

Privitor la articolul demonstrativ-adjectival, *Dicționarul de interpretări gramaticale* sintetizează perspectiva modernă privind interpretările și statutul acestui articol. Ca articol, apare în două contexte diferite: de articol hotărât liber (*cei doi tineri*) și de articol adjectival (*omul cel darnic*). Originar într-un demonstrativ de depărtare, s-a gramaticalizat prin pierderea trăsăturii locative,

apărând în contexte la limita dintre pronume și adjectiv demonstrativ propriu-zis. Ca articol hotărât liber, apare în grupuri nominale în care prima poziție e ocupată de un element ce nu poate purta flexionar articol hotărât enclitic: numerele cardinale sau ordinale (*cele trei surori, cea de-a șasea zi*). Apare, deopotrivă, și cu adjectivele având sens de cuantificare *mult, puțin: cei foarte puțini studenți din sală, foarte puținii studenți din sală*. Statutul de articol adjectival din gramatica tradițională este contestat pentru că precedă și grupuri prepoziționale (*drumul cel de piatră*), adjective determinative (*dimineața cea pierdută, mulțimile cele murmurânde*). Ca pronume semiindependent, asemenea seriei paradigmatică *al, a, ai, ale*, funcționează pronominal, fiind obligatoriu însoțit de un constituent la dreapta sa. Este un cuvânt clitic, aflat la limita dintre cuvânt independent și afix. Atât ca articol hotărât liber, cât și ca articol adjectival, poate substitui centrul nominal, funcționând ca pronume semiindependent: „Trei băieți au ajuns mai devreme. Cei trei au fost invitați la interviu. Avea multe soiuri de vin, însă cel roșu era excepțional.” (Pană Dindelegan b 167). Ca morfem cu rol emfatic, apare în grupurile nominale de tipul substantiv + adjectiv: *ziua cea însorită*. Având rol emfatic, poate fi omis din alcătuirea grupului fără a modifica în vreun fel sensul acestuia, întrucât utilizarea sa este legată strict de o emfază, de o evidențiere fără de care determinantul adjectival rămâne conectat cu termenul regent. O altă întrebuințare gramaticalizată a lui *cel* apare în alcătuirea superlativului relativ în comparația de inegalitate la adjective și la adverbe. În acest caz, „valoarea sa demonstrativă este foarte tocită, aproape insesizabilă.” (Constantinescu-Dobridor 44).

Concluzii

În urma sintezei bivalente asupra caracterizării articolelor românești, se pot evidenția trăsături particulare ale limbii române privind această clasă de cuvinte (părți de vorbire sau morfeme). De la originile sale și până la nivelul faptelor de limbă actuală, se distinge suprapunerea trăsăturilor mai multor clase lexico-gramaticale în arealul articolului, putând fi considerat un melanj de sensuri gramaticale alterate. Este evidentă necesitatea atenției asupra raporturilor articolului cu alte părți de vorbire, la acest nivel reieșind valențele sale și importanța sa nu doar la nivel morfologic și sintactic, ci și la cel semantico-pragmatic, în ciuda sferei abstracte și puternic gramaticalizate în care este (și a fost) descris. Astfel, controversalele sincronice cu privire la statutul său morfologic sunt complementare cu ezitățile sau erorile primilor

gramaticieni, descrierile acestora cu privire la articole fiind adesea fluide și fluctuante. Rămâne relevantă (și nu greșită), în acest sens, încadrarea articolului din prima gramatică academică a limbii române în sfera pronumelui.

Bibliografie

- * * * *Gramatica limbii române*. vol. I, ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Editura Academiei, 1963 (tiraj nou – 1966).
- * * * *Gramatica limbii române. I. Cuvântul*. București: Editura Academiei Române, 2005.
- Avram, Mioara. *Gramatica pentru toți*. București: Editura Academiei, 1986.
- Cipariu, Timotei. *Gramatica limbei române. Analitica. Sintetica*. București: 1869-1877.
- Coja, Ion Z. „Articolul – parte de vorbire sau morfem al determinării?” în *Studii și cercetări lingvistice*. XX (1969), nr. 1, p. 167-181.
- Constantinescu-Dobridor, Gh. *Morfologia limbii române*. Ediția a II-a, revăzută și îmbunătățită. București: Editura Vox, 1996.
- Coteanu, I. „Contribuții la teoria articolului” în *Studii și cercetări lingvistice*. IX (1958), p. 17-42.
- Iordan, Iorgu, Robu, Vladimir. *Limba română contemporană*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1978.
- Irimia, Dumitru. *Gramatica limbii române*. Iași: Editura Polirom, 1997.
- Ivănescu, G. *Istoria limbii române*. Iași: Junimea, 1980.
- Dimitrescu, Florica PhD (coord.). *Istoria limbii române. Fonetică. Morfosintaxă. Lexic*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1978.
- Dimitriu, C. a. „Articolul trebuie exclus din rândul părților de vorbire?” în *Studii și cercetări lingvistice*. XLII (1992), nr. 2, p. 159-173.
- Dimitriu, Corneliu b. *Tratat de gramatică a limbii române. I. Morfologia*. Iași: Institutul European, 1999.
- Eustatievici Brașoveanu, Dimitrie. *Gramatica rumânească, 1757*. Prima gramatică a limbii române. Ediție de N.A. Ursu, București: Editura Științifică, 1969.
- Frâncu Constantin. *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*. Iași: Demiurg, 2009.
- Gheție, Ion PhD (coord.). *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*. București: Editura Academiei, 1997.
- Institutiones Linguae Valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*. Ediție critică de Gh. Chivu. București: Editura Academiei, 2001.
- Iorgovici, Paul. *Observații de limbă rumânească, Buda, 1799*. Ediție critică de Doina Bogdan Dascălu și Crișu Dascălu. Timișoara: Editura Facla, 1979.
- Maiden, Martin et al. *The Oxford History of Romanian Morphology*. Oxford: University Press, 2021.

- Micu Samuel & Șincai, Gheorghe. *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae, 1790*. Ediție filologică. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1980.
- Oprea Ioan, Nagy Rodica. *Istoria limbii române literare: epoca modernă*. Suceava: Editura Universității „Ștefan cel Mare”, 2002.
- Pană Dindelegan, Gabriela (Ed.) a. *The Syntax of Old Romanian*. Oxford: University Press, 2016.
- Pană Dindelegan, Gabriela PhD (coord.) b. *Dicționar de interpretări gramaticale. Cuvinte mici, dificultăți mari*. București: Editura Univers Enciclopedic Gold, 2020.
- Pană Dindelegan, Gabriela PhD (coord.) c. *Gramatica de bază a limbii române*. București: Editura Univers Enciclopedic Gold, 2010; ediția a II-a – 2016.
- Pană Dindelegan, Gabriela PhD (coord.) d. *Gramatica limbii române pentru gimnaziu*. București: Editura Univers Enciclopedic Gold, 2019; ediția a II-a – 2022.
- Piuariu-Molnar, Ioan. *Deutsch-Walachische Sprachlehre / Gramatică germano-română, Viena 1788*. Ediție critică de Ana-Maria Minuț și Ioan Lihaciu. Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2018.
- Tempea, Radu. *Gramatica românească. 1797*. Ediție critică de Andreea Drișcu. Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2016.